

بسم الله الرحمن الرحيم

۱۹

اینجانب جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
پایان نامه در رشته تاریخ ایران باستان
فردا روز ۱۹ فروردین ماه در وقت عالی
رنگ سرد

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران باستان

موضوع:

فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت در دوره ساسانی

(تعامل و تقابل دولت مردان و دین مردان در دوره ۳۲۹-۲۲۴ م.)

استاد راهنما

دکتر سید اصغر محمودآبادی

استاد مشاور

دکتر روزبه زرین کوب

نگارش

فاطمه رئیسی گهرویی

شهریور ۱۳۸۹

عاطق و الهی
۱۳۸۹

۱۹/۷/۸۹

۱۳۸۹/۷/۲۴

اطلاعات مذکور صحیح است
مسئول دانش

۱۴۲۹۳۵

روح پدرم شاد که می گفت به استاد

فرزند مرا عشق بیاموز و دگر هیچ

تقدیم به روان مینوی و دانش دوست پدر عزیزم و شکلیا مادر مهربانم

به پاس همه ی زحماتشان

پاس و قدردانی

اینک که بخارش این رساله فرجام گرفت، بر خود لازم می‌دانم که از تمامی عزیزانی که در پیمان رساندن آن مرایاری کردند، پاسگزاری کنم.

از استاد راهنمای بزرگوارم، دانشمند متین و فریخته، جناب آقای دکتر سید اصغر محمودآبادی که در تمام مراحل تدوین این رساله مراباستگیایی تحمل نمود و بسیاری از نگرانی‌ها و دغدغه‌های مرا بزرگوارانه به کوشش دل‌شیدند و سنگ صوری برای بنده بودند و رهنمودهای عالمانه، دانش و تجربیات خود را از بنده دریغ نکردند، بسیار پاسگزارم.

از زحمات بی‌دریغ استاد ارجمند، جناب آقای دکتر روزه زرین کوب، استاد فریخته و محترم دانشگاه تهران، که سمت مشاور را در این رساله بر عهده داشتند، بسیار پاسگزارم.

در پیمان بر خود واجب می‌شمارم که از همه‌ی استادان محترم گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی و بویژه از مدیر گروه محترم، جناب آقای دکتر حسنی برای زحماتی که در این سال‌ها برای دانشجویان آخرین ورودی گرایش تاریخ ایران باستان کشیدند، تشکر و قدردانی نمایم.

ایرون‌باد

چکیده:

مطالعه فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت در دوره ساسانی از اهمیت فراوانی برخوردار است و با روشن شدن وضعیت دینی دوره ساسانی، بسیاری از ابهامات درباره دین ساسانیان برطرف می‌گردد. با استفاده از روش تحقیق تاریخی، اطلاعات مورد نیاز از منابع موجود کتابخانه‌ای گردآوری شده است و با استفاده از این منابع بیان شده است که آیین زرتشت در دوره ساسانی، مسیر پرفراز و نشیبی را برای رسمیت یافتن پیمود. در دوره اردشیر اول دستگاه روحانیت اولین گام‌های خویش را برای سازمان‌یابی برداشت. مهمترین رویداد داخلی زمان شاپور ظهور مانی بود که شاپور دست به حمایت گسترده‌ای از او زد. تا بتواند از طریق مانی تمام مذاهب ایرانی و غیر ایرانی را متحد سازد.

در پادشاهی بهرام دوم، تقویت و تحکیم دین زرتشت با نفوذ و رهبری کرتیر صورت گرفت و غیر زرتشتیان مانند مانویان و مسیحیان مورد آزار و تعقیب قرار گرفتند. سرانجام، اوستا در دوره شاپور دوم تدوین شد. این اقدام که نشان‌گر احیای دین مزدیسنا و استقرار و رسمیت راست دینی در کشور است، وابسته به سیاست‌های حکومت بود و شاید دلیل دیگر آن رقابت مؤثر دین مزدیسنا با ادیانی مانند بوداییان و مسیحیان و مانویان صاحب کتاب، بود. شاپور دوم آیین زرتشت را به عنوان ابزاری برای دفاع ملی در برابر امپراتوری روم به کار گرفت.

در این رساله سعی خواهد شد ضمن بررسی مراحل تحوّل و تکامل آیین مزدیسنا و اختلافات و تعارضات بین سنت‌ها و بدعت‌ها در دوره ذکر شده، به فرآیند ارتباط دین و دولت، تعامل و تقابل دولت‌مردان و دین‌مردان به ریشه‌یابی چنان فضایی پرداخته شود و سیر مراحل متفاوت دستیابی سران قدرت سیاسی و دینی را برای تسلط تام بر قدرت دینی مبارزه با دگر اندیشی و در نتیجه اقتدار بی‌چون و چرا برای ایجاد یک دین سیاسی و فراگیر، مورد توجه و تفسیر قرار دهد.

کلید واژه‌ها: سلسله ساسانی، دین زرتشت، آیین مانویت، اوستا، شاپور دوم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	مقدمه
۱-۳-الف	۱. طرح مسئله
۴-۶-الف	۲. پیشینه پژوهش
۶-۷-الف	۳. پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش
۷-الف	۴. روش پژوهش
۸-الف	۵. موانع پژوهش
۸-الف	۶. تعریف مفاهیم و اصطلاحات
۹-۱۳-ب	معرفی و بررسی منابع اصلی

فصل اول : پیشینه دینی ایرانیان پیش از دوره ساسانی

- ۱-۳ دین ایرانی پیش از ظهور زرتشت
- ۴-۱۶ اصلاحات دینی و آیین توحیدی زرتشت و گذر تاریخی آن

۳. استخر مرکز روحانیت پارسی (فرته‌داران) ۱۷-۲۶

۴. پیشینه آیین آناهیتا

الف . آیین اردوی سور آناهیتا ۲۷-۳۸

ب . نمادهای آناهیتا..... ۳۹-۴۱

فصل دوم : ساسانیان و احراز هویت دینی

۱. رابطه خاندان ساسانی با فرته‌داران پارس..... ۴۳-۴۸

۲. حکومت خاندان ساسانی به عنوان شاهان فراته‌دار (آغاز مشروعیت سیاسی) ۴۹-۵۳

۳. تعامل اردشیر بابکان با روحانیت زرتشتی ۵۳-۶۳

۴. فره ایزدی و اهمیت آن در مشروعیت خاندان ساسانی..... ۶۴-۶۶

۵. نقش تاریخی تنسر در فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت..... ۶۶-۷۳

۶. نامه تنسر، تفسیری تازه از سیاست ، دیانت و قدرت در ایران..... ۷۳-۷۷

فصل سوم : عصر رویارویی دین زرتشت با ادیان مختلف

۱. سیاست دینی شاپور اول (عصر تسامح اول)..... ۷۹-۸۷

الف . سیاست دینی شاپور در رویارویی با یهودیان ۸۷-۸۸

ب . سیاست دینی شاپور در رویارویی با مسیحیان ۸۸-۹۱

ج . تعامل شاپور اول با دین مردان زرتشتی..... ۹۱-۹۳

۲. فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت در دوره شاپور اول..... ۹۴-۹۶

۳. سازمان و قدرت‌یابی دستگاه روحانیت زرتشتی

الف . تحولات سیاسی - مذهبی دوران بهرام اول و بهرام دوم..... ۹۷-۱۰۰

ب . تعامل بهرام اول با روحانیت زرتشتی ۱۰۱-۱۰۲

ج . نقش کرتیر در فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت ۱۰۳-۱۱۰

۴ . مانویت اولین تحول فکری در بنیاد دینی ساسانیان

الف . ظهور مانی و آیین او ۱۱۱-۱۱۸

ب . تعامل شاپور اول با مانی ۱۱۹-۱۲۳

ج . چالش روحانیون زرتشتی با آیین مانویت ۱۲۳-۱۲۶

فصل چهارم: کودتای نرسی، آغاز عصر دوم تسامح در تاریخ نظام ساسانی

۱ . مبارزات نرسی علیه اقتدار مذهبی روحانیون زرتشتی در نظام ساسانی ۱۲۸-۱۳۱

۲ . برخورد نرسی با مانویان ۱۳۲-۱۳۳

فصل پنجم: آغاز عصر تفکر دینی و مبارزات دینی شاپور دوم

۱ . سیاست دینی شاپور دوم ۱۳۵-۱۳۹

۲ . نگاهی به زندگی و اقدامات آذریاد مهر اسپندان ۱۴۰-۱۴۱

۳ . تولد اوستا در عرصه نظام و فرهنگ ساسانی ۱۴۲-۱۵۰

۴ . دین رسمی مزدیسنا در اوج ۱۵۰-۱۵۳

نتیجه گیری ۱۵۳-۱۵۶

کتابنامه ۱۵۶-۱۷۲

مقدمه

مقدمه

طرح تحقیق

طرح مسئله:

در ماه آوریل سال ۲۲۴ م. اردشیر پاپکان، اردوان پنجم پادشاه اشکانی را در نبرد هرمزدگان شکست داد و سبب ساز غروب سلسله اشکانی شد؛ شاهنشاهی ساسانی را با تاج‌گذاری او در سال ۲۲۶ م. در استخر فارس، در تاریخ ایران به رسمیت می‌شناسیم.

در تمام منابع دوره اسلامی اردشیر به عنوان نماینده آیین زرتشت، پایه‌گذار اتحاد دین و دولت معرفی می‌شود و حتی او را موبدزاده‌ای می‌دانند که تاج شاهی بر سر نهاده است. اکثر قریب به اتفاق محققین قدیم از جمله آرتور امانوئل کریستن سن دانشمند ایران‌شناس دانمارکی نویسنده کتاب *گران‌قدر ایران در زمان ساسانیان* نیز هم‌صدا با منابع قدیم دوره اسلامی بر این باورند که اردشیر، آیین زرتشت را دین رسمی و ملی کشور قرار داد و در کشور وحدت مذهبی ایجاد کرد. این در حالی است که باید توجه داشت خاندان اردشیر به طور موروثی سرپرست معبد پراهمیت آناهیتا در استخر بوده‌اند و رسماً به شخصیت دینی و اسطوره‌ای آناهیتا گرایش داشته و اکنون بر اساس مطالعات سکه‌شناسی و شمایل‌نگاری^۱ سکه‌های ساسانی، گرایش آناهیتایی آن‌ها کاملاً مشهود است.

با توجه به تمایل و گرایش خاندان ساسانی به آیین آناهیتا، مقام و موقعیت آن‌ها در معبد آناهیتای استخر و اقدامات اردشیر، می‌توان گفت که آن‌چه اردشیر به عنوان سیاست

^۱. Iconography

دینی به کار بست تسامح در برابر ادیان غیرزرتشتی و حمایت دین‌مردان مزدیسنا پارس بود، که البته آن دین‌مردان با عنوان رسمی هیربدان با آیین آنها بیگانه نبودند. مأموریت هیربدان هیربد تنسر برای تدوین اوستا و ارزش‌گذاری روایات گوناگون و اعتباربخشی به آن‌ها، از جانب اردشیر گواه این سیاست اوست.

حمایت از دین‌مردان مزدیسنا استخر که پایبند به سنت زرتشتی بودند، در مقابل دین‌مردان زرتشتی مرکز شیز - به رهبری مغان ماد- صورت گرفت، که در نهایت این حمایت با توجه به مندرجات کتیبه کرتیر در کعبه زرتشت منجر به استیلای هیربدان فارس بر مغان مراکز دینی دیگر از جمله مرکز شیز شد. این سیاست اردشیر از جانب سایر مراکز زرتشتی نوآوری و بدعت شمرده شده و قابل پذیرش از سوی همگان نبود. در نامه تنسر، مخالفت گشنسب، شاه طبرستان با اردشیر و اقدامات او هویدا است. گشنسب که نسبت به اردشیر دارای استقلال بود، او را متهم به ارتداد و بدعت و نوآوری در سنت می‌کند. در هر حال اردشیر توانست با مدیریت قوی خود، نهایت استفاده را از نیروی نهفته روحانیت زرتشتی در هدایت مردم در جهت اهداف سیاسی خود ببرد. مسئله درگیری برای اثبات راست‌کیشی یا به‌دینی در آیین زرتشت و کسب قدرت از این زمان در بین دین‌مردان زرتشتی ایجاد شد و این مسئله تا پایان کار شاهنشاهی ساسانی حل نشد و در هر دوره‌ای روحانیت یا در حمایت و یا در تقابل با اصل سلطنت قرار داشت.

سیاست دینی اردشیر پس از دوره او به وسیله شاپور نیز به اجرا درآمد. دوره شاپور دوره ظهور اندیشه‌های جدید در ایران بود. مانویت کیش جدیدی بود که در این دوره سربرآورد و پیروان بسیاری پیدا کرد، شاپور شاهنشاه ایران و انیران نیز از آیین دین، به حمایت برخاست. در این پژوهش سعی می‌شود که علت تسامح و آزادنگری شاپور را نسبت به کیش مانی در مقابل آیین زرتشتی بررسی گردد.

دوره تسامح و آزادنگری نسبت به سایر ادیان پس از سپری شدن دوره شاپور و دوره کوتاه هرمزد اول با اوج‌گیری قدرت کرتیر به پایان رسید. کرتیر دین‌مرد مزدیسنا که در کتیبه‌ها در دوره اردشیر و شاپور عنوان دینی هیربد را داشت، به ریاست مغستان‌های کشور رسید و بر مراکز دین زرتشتی کشور ریاست یافت. او حکومت دینی پر قدرتی را از دوره هرمزد اول تا دوره نرسی در کشور ایجاد کرده بود. با این حال راست‌دینی و به‌دینی

آیین زرتشت به عنوان مذهبی ملی و رسمی در دوره کرتیر نیز حاصل نشد زیرا آن گونه که کتیبه‌های کرتیر گواهی می‌دهند کرتیر در این راستا با مخالفت‌هایی از جانب هم-کیشان خود روبه‌رو بود، که به سخت‌گیری و خشونت از سوی او منجر می‌شد.

نرسی (۳۰۳-۲۹۳ م.) با کودتای سیاسی و نظامی خود علیه بهرام دوم (۲۹۳-۲۷۶ م.) سلطنت را به‌دست آورد و به یکه‌تازی‌های کرتیر و عصر تفتیش عقاید و سخت‌گیری مذهبی او خاتمه داد. با آغاز پادشاهی نرسی برخلاف میل دین مردان و موبدان دوباره روحیه آزاد اندیشی و آزاد نگری در ایران پدیدار گشت؛ او آزادانه تمایل و گرایش آناهیتایی خود را در نقش برجسته‌ها به تصویر کشید، تمایلاتی که در طی پادشاهی‌های گذشته در دوره کرتیر امکان و جرأت بروز نیافتند؛ او اولین پادشاهی است که در نقش برجسته‌ها تنها از جانب آناهیتا به مقام پادشاهی منصوب می‌شود و در کتیبه پایکولی به صراحت و روشنی سرسپردگی خود را به آناهیتا اعلام می‌دارد. هرچند پادشاهان گذشته در سکه‌ها و نوع تاج خود به طور نمادین احترام و وابستگی خود را به آناهیتا اعلام می‌داشتند، اما هرگز به صراحت و روشنی نرسی گرایش دینی خود را ابراز نکردند.

باید تصدیق کرد که برای رسیدن به حقیقت رخدادهای راهی دشوار در پیش است. اعطای لقب پرستار آذر آناهید استخر که مقام مهم و موروثی شاهان ساسانی بود از طرف بهرام دوم به کرتیر نشان‌دهنده‌ی آن است که مناسبات دربار و آتشگاه وارد مرحله‌ی تازه-ای شده است. تعامل بهرام دوم و کرتیر تعاملی دوجانبه بود. بهرام اختیاراتی را به کرتیر داد تا با قدرت دین و روحانیت از او برای بقای سلطنتش حمایت کند.

در واقع در این زمان بود که اتحاد آرمانی دستگاه روحانیت و سلطنت برای اولین بار بوجود آمد. بهرام بهای گزافی از اختیارات و انحصارات خاندان شاهی به دستگاه روحانیت کرتیر پرداخت، از جمله می‌توان اجازه‌ی نقر کتیبه در کنار کتیبه‌ی پادشاه بزرگ ساسانی، شاپور اول، بر کعبه‌ی زرتشت - که به تأیید محققان همان معبد مهم آناهیتاست -، گشودن دست او در ایجاد فضای تعصب و سخت‌گیری در کشور و همان‌طور که قبلاً گفته شد اعطای مقام مهم و موروثی ساسانی یعنی سرپرستی معبد آناهیتا به کرتیر.

سرانجام نرسی پسر شاپور اول با کودتا و قیام علیه بهرام دوم و کنار زدن جانشین او بهرام سوم که چهار ماه پیش تر حکومت نکرد، به تمام آن شرایط که اختیارات شاهانه توسط حکومت دینی کرتیر غصب گردیده بود خاتمه داد. دین زرتشت در این دوران همچنان در کشمکش قرار داشت و نمی توان هنوز از یک آیین رسمی سخن گفت.

در زمان شاپور دوم با صدور فرمان میلان در سال ۳۱۳ م. مبنی بر آزادی مسیحیت توسط کنستانتین امپراطور روم، مزدایی گرای و آیین مزدیسنا به عنوان وسیله ای در دفاع ملی مورد توجه شاه قرار گرفت هر چند شاپور دوم به سان کنستانتین که از لحاظ سیاسی به دین مسیحیت گرویده بود و در ظاهر مسیحی شده بود، همچنان به آیین آناهیتا معتقد و استوار بود زیرا او نیز به سان اردشیر بابکان سر دشمنان (مسیحیان) را پیشکش معبد آناهیتا کرد و معبدی برای آبها یعنی آناهیتا می سازد. در این دوره تلاش های آذریاذ مهر اسپندان به گونه ای که دینکرد گواهی می دهد در راستای حمایت از سیاست شاپور دوم می باشد.

پیشینه تحقیق:

منابع دوره ی اسلامی اشاره ای به کیش و آیین شخص شاهان ساسانی ندارند و آن ها را زرتشتیان راسخ و متعصب در دین زرتشت به شمار می آورند. در تحقیقات و مطالعات ایران شناسان و نویسندگان معاصر نیز کسانی مانند کریستن سن با تکیه بر این منابع و اخبار سنتی در همان راه قدم برداشته اند.

تحقیقات و مطالعات جدید محققین در مورد دین ساسانیان با تکیه بر مطالعات سکه شناسی و شمایل نگاری و باستان شناسی بسیار ارزنده است. اما این تحقیقات چنان که شایسته موضوع دین ساسانی باشد، به آن نپرداخته اند و حق مطلب را به درستی ادا نکرده اند.

بیشتر مطالعات جدید به طور کلی به ادیان ایران باستان از آغاز تا اسلام پرداخته اند و در میان انبوهی از مطالب، در بخشی کوتاه به دوره ی ساسانی هم اشاره داشته اند. از جمله می توان به کتاب های: *ادیان ایران باستان* از هنریک ساموئل نیبرگ، *دین ایران باستان* از ژاک دوشن گیمن، *دین ایرانی بر پایه متن های کهن یونانی* از امیل بنونیست، *دین های*

ایران و مانی‌تعالیم و او از گئو ویدن گرن و دین، دربار و دولت از آرتور کریستن سن و... اشاره کرد.

در این میان کتاب بسیار ارزنده‌ای از اسکار استیگ ویکاندر^۱ (۱۹۸۳-۱۹۰۸م.) دانشمند ایران‌شناس سوئدی زیر عنوان *Feuerpriester in Kleinasien und Iran* (پرستار آتش در ایران و آسیای صغیر) در سال ۱۹۴۶م. به زبان آلمانی نگارش و به چاپ رسیده که شوربختانه هنوز به فارسی ترجمه نشده است. او در این کتاب در مورد آیین آناهیتا به تحقیق پرداخته و رابطه شاهان ساسانی را با آناهیتا بررسی نموده است.

در میان تحقیقات و آثار ایرانی محققان ایرانی، می‌توان به تحقیقات تورج دریایی اشاره کرد که در روشن کردن بسیاری از تاریکی‌های دینی تاریخ ساسانی یاری‌رسان است؛ از جمله کتاب *شاهنشاهی ساسانی و تاریخ و فرهنگ ساسانی* و مقالاتی که در این پژوهش از آنها استفاده گردیده است. اما همان‌طور که گفته شد این کتابها به‌طور اختصاصی به مسئله دین ساسانی نپرداخته‌اند و این فقدان همچنان احساس می‌گردد. مانی و دین او از سید حسن تقی زاده کتاب ارزنده‌ای است که در معرفی دین مانی و شرایط زمان آن بسیار مفید است.

اثر تحقیقی *امپراتوری ساسانیان در گزارش‌های تاریخی، اسلامی و غربی*، نوشته‌ی سید اصغر محمودآبادی که در زمینه‌ی مناسبات دین و دولت با تکیه بر گزارش‌های تاریخی در آثار مختلف، در این پژوهش یاری‌گر است.

در میان رساله‌ها و پایان‌نامه‌های دانشجویی موجود در کتابخانه‌ها، با تحقیقاتی که نگارنده در کتابخانه‌های دانشگاه شهید بهشتی و دانشگاه تهران و سایر مراکز آموزشی از طریق سایت جستجوی کتابخانه‌های کشور موسوم به سایت *سایم‌رغ* انجام داده است، اثری که مستقیماً به موضوع فرایند رسمی شدن آیین زرتشت در دوره ساسانی، پرداخته باشد ملاحظه نشد، با این حال مطالعاتی مرتبط با این موضوع انجام شده که به‌طور ضمنی به این مسئله پرداخته‌اند، عبارت‌اند از:

^۱. Oscar Stig Wikander

اصلاح و اصلاح‌گران سیاسی - اجتماعی در دوره ساسانیان، گردآورنده محمد عتابی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۰.

نظام‌های دینی و سیاسی ایران در عصر ساسانیان و نحوه ارتباط آنها با یکدیگر، علیرضا داورپناه، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸.

اما با توجه به تکیه این پژوهش‌ها بر دیدگاه سنتی منابع دوره اسلامی، نسبت به دین پادشاهان ساسانی، آن‌ها امروز پاسخ‌گوی سوالات جدیدی که تحقیقات و یافته‌های جدید ایجاد می‌کنند، نمی‌باشند و نیاز به بازنگری در این آثار وجود دارد.

تألیفات زیادی در مورد تاریخ ساسانی تاکنون نگاشته شده است که هر کدام به دین ساسانی نیز به اختصار پرداخته‌اند اما اثر تحقیقی کاملی که دین ساسانی را دربر گیرد، در دست نداریم. امید است که پژوهش حاضر با کمک استادان محترم و متخصص این امر، جناب آقای دکتر سید اصغر محمودآبادی و جناب آقای دکتر روزبه زرین کوب، این کاستی را بتواند برطرف گرداند.

پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش:

پرسشهایی که در این پژوهش سعی خواهد شد به آن‌ها پاسخ داده شود، عبارتند از:

۱. فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت در دوره ساسانی به چه ترتیبی صورت گرفت؟

در دوره ساسانی فرآیند رسمی شدن آیین زرتشت با فراز و نشیب‌های بسیاری روبه‌رو شد اما در این دوران تا زمان شاپور دوم (۳۰۹-۳۷۹ م.) نمی‌توان از یک دین رسمی و ملی سخن گفت.

۲. هدف نظام ساسانی، با توجه به گرایش آناهیتایی شاهان این نظام، از حمایت آیین مزدیسنا چه بود؟

از آغاز دوره ساسانی اردشیر بابکان با اتخاذ سیاست تسامح در برابر سایر ادیان و حمایت از آیین مزدیسنان متمرکز در مرکز استخر، قصد داشت که قدرت روحانی آیین زرتشت را در استخر در زیر سایه قدرت خود نگه دارد و شاهان ساسانی با به ظاهر مزدیسن خواندن

خود در کتیبه‌ها از نیروی بالقوه روحانی آیین زرتشت در هدایت مردم در جهت اهداف سیاسی خود سود بردند.

۳. چالش‌ها و مکاتب مذهبی که نظام ساسانی در فرایند رسمی شدن آیین زرتشت دچار آن شده بود، چه بود؟

در دوره ساسانی دین زرتشت با موانعی برخورد کرد که مجبور بود برای حقانیت و حضور اساسی خود تلاش کنند، شماری از این مکاتب عبارتند از آیین مائوی، آیین زروانی، مسیحیت و آیین مزدکی...

۴. رابطه دین مردان و شاهان دوره ساسانی در این دوران به چه صورتی بود؟

در این دوره گاه روحانیت در کنار نظام سلطنت قرار داشت و به عنوان حامی آن عمل می‌کرد مانند دوره اردشیر و تنسر، گاه نظام سلطنت به زیر سیطره روحانیت درآمد و بسیاری از اختیارات شاهی نقض گشت مانند دوره بهرام دوم و کرتیر، و گاه نظام سلطنت در مقابل روحانیت قد برافراشت مانند دوره نرسی.

روش پژوهش:

روش به کار رفته در این پژوهش روش معمول تحقیق تاریخی می‌باشد و در گردآوری اطلاعات از منابع موجود کتابخانه‌ای استفاده گردیده است. و از طریق بررسی این منابع، اطلاعات مورد نیاز گردآوری شده است سعی بر آن بوده است تا کتابها، مقالات و تحقیقات دیگران در حوزه موضوع مورد تحقیق نیز، بررسی و مورد استفاده قرار گیرد. برای استخراج و طبقه‌بندی اطلاعات از روش ثبت اطلاعات به طریق فیش‌برداری به صورت تایپ در محیط One Note استفاده شده است. بعد از بررسی منابع مربوطه و فیش‌برداری، ضمن تجزیه و تحلیل مطالب، پژوهش مورد نظر ابتدا به صورت متنی منظم، که به پرسش از پیش گفته شده پاسخ داده شود، تدوین شده است.

موابع پژوهش :

با یاری خداوند متعال و کمک استادان راهنما و مشاور در راه این پژوهش با مانع چندانی برخورد نشد و اگر هم موردی پیش می‌آمد با راهنمایی آن عزیزان برطرف می‌گردید. یکی از موانعی که پژوهش-گران با آن روبه‌رو هستند، دسترسی به منابع لاتین است؛ در این راه با استفاده از کتابخانه غنی و تخصصی هانری کربن موسوم به بنیاد ایران‌شناسی فرانسه و دایره المعارف بزرگ اسلامی و سایت مجلات علمی¹ Jstor که به همت دانشگاه شهید بهشتی برای استفاده دانشجویان فراهم شده است، منابع مورد نیاز، تهیه گردید. در این میان دسترسی به کتاب مهم و قدیمی ویکاندر با عنوان *Feuerpriester in Kleinasien und Iran* ممکن نشد، با این حال تلاش شد با رجوع به آثاری که به معرفی و نقد و بررسی کتاب او می‌پرداختند، آن کاستی جبران گردد.

تعریف مفاهیم و اصطلاحات:

آیین زرتشتی : در این رساله منظور از آیین زرتشتی، آیینی است که با آموزه‌های اولیه حضرت زرتشت آغاز شد و از رهگذر تاریخ متناسب با موقعیت زمانی و مکانی به آن باورهایی افزوده گشت تا سرانجام به دوره ساسانی رسید و دولت ساسانی از آیین زرتشتی که در مرکز دینی جنوب‌غربی به مرکزیت استخر متمرکز بود به حمایت برخاست.

آیین آناهیتا: آیینی باستانی که از دوره آریاها در میان آن قوم رواج داشت. در این آیین ایزد بانو اردوی‌سور آناهیتا، الهه آب‌ها مورد احترام و پرستش بود. این آیین در طول تاریخ رواج چشم‌گیری داشت.

نگارش اوستا: کتاب مقدس زرتشتیان در دوره شاپور دوم، با همت و دست‌یاری آذرباد مهر اسپندان موبدان موبد شاپور دوم، در بیست و یک نسک تدوین شد.

دگراندیشی مانوی: دگر اندیشی مانویان در برابر سنت‌های مغان وابسته به اوستا، به پیام آوری مانی در قرن سوم میلادی شکل گرفت. مانویان به عنوان زندیق که تفسیری نادرست از اوستا دارند مورد اتهام مزدیسنان قرار داشتند.

¹ . WWW. Jstor.org

معرفی و بررسی منابع اصلی

بررسی منابع

در یک نگاه دقیق تر به دولت ساسانی، متوجه می‌شویم که گزارش‌های دربار ساسانی در منابع اسلامی و پهلوی، بسیار کوتاه و فاقد تطابق تاریخی است و این عمل از یک دودمان برومند که قرن‌ها مقام برتری آسیایی خویش را در برابر روم بزرگ و بی‌زانس حفظ نموده بود و دارای دستگاه‌های اداری پیشرفته نیز بوده؛ که گواه آن طبقه رشد یافته و فرهیخته دبیران [دبیران پهلوی] می‌باشد بسیار دور به نظر می‌رسد.^۱

کتیبه‌ها

کتیبه‌های برجای مانده از شاهان ساسانی بر روی سنگ‌ها، با کتیبه کوتاه اردشیر یکم، در نقش رجب آغاز میشود کتیبه‌های شاپور یکم بر دیواره‌های معروف به کعبه زردشت از جنگ‌های او با روم، گستره شاهنشاهی و بناهای خیر خواهانه او سخن می‌گویند. کتیبه‌های نخستین شاهنشاهان ساسانی، بیش از همه کتیبه‌های شاپور یکم و نرسه ارزشمندند، زیرا آشکارا نشان میدهد که چگونه سازمان بندی اداری شاهنشاهی در روزگار شهریاری هر یک از شاهنشاهان، در پراکندگی شاه نشینها و شهر بان نشینهای محلی، و در سازمان بندی مراتب بالای دیوان سالاری که تیولها فتوئالی و مقام‌های اداری را به هم در می‌آمیزد، فرق میکند.^۲

^۱ محمودآبادی، ص ۱۹۱.

^۲ احسان یار شاطر و دیگران، تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم قسمت دوم، ترجمه حسن انوشه (تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۸) ص ۸۸۷

منابع اسلامی

این منابع از نفوذ عصبیت‌های قومی و طوائف عرب و دوستی‌ها و دشمنی‌های دیرین آنها خالی نیست و نیز تحت تاثیر اختلافات قبیله‌ای و تمایلات قومی قرار دارد. در این‌گونه نوشته باید به تمایلات اعتقادی شیعه یا سنی یا خارجی [وگرایش‌های قبیله‌ای او] عدنانی و قحطانی [توجه کرد این نوشته‌ها از نظر زمانی فاصله زیادی با با زمان ساسانیان دارد و دارای پیش‌داوری‌های مذهبی و فرهنگی هستند . به طور کلی آثار مورخان دوره اسلامی دو ایراد عمده دارند خشونت و خشکی بیان و فقدان دقت و اعتقاد .

منابع پهلوی

همه نوشته‌های زردشتی به فارسی میانه که در دست داریم ، دست کم در شکل نهایی خود ، در سده‌های نهم و دهم میلادی سوم و چهارم هجری نوشته شده اند . یعنی هنگامی که دانشمند - موبدان جوامع زرتشتی رو به زوال ایران مساعی فراوانی به کار بردند تا از راه کار ادبی از دین خود دفاع کنند اگر چه بخش عمده این نوشته‌ها بر پایه منابع ساسانی استوار است اما متناقض و شطح آمیز است زیرا این نوشته‌ها نماینده ادبیات اقلیت دینی در میهن اصلی خودشان است که روزگاری در این کشور غلبه داشته است . در این نوشته‌ها به زبانی محافظه کارانه بر می‌خوریم که در اصل زبان ایران ساسانی به خط پهلوی است خطی که پیچیده تر و دشوارتر از خط عربی است و املاهای تاریخی یا "فسیل شده" دارد که به دگرگونیهای ژرفی که زبان برای گسترش یافتن پشت سر می‌گذارد فرصت چندانی نمی‌دهد . این متون بیانگر اندیشه‌ها و نهادهای دینی هستند که در جریان کما بیش دو سده سرنوشت رو به زوال خود سر سختانه پای فشردند و دوام آوردند ، اما دیری نگذشت که اصطلاحات خاص آنها از فارسی ایران اسلامی ناپدید گردید .^۳

کارنامه اردشیر بابکان

یکی از آثار منحصر به فرد در باب سرزمین فارس و زندگی اردشیر بابکان است که تدوین آن در اواخر عصر ساسانی براساس روایات کهن تری صورت گرفته است. مولف آن که ناشناخته است ، در این کتاب در آغاز به شرح کوتاهی درباره حمله اسکندر مقدونی به ایران و فرمانروایی اشکانیان پرداخته و سپس افسانه روی کار آمدن سلسله ساسانی را شرح داده است . همچنین حاوی داستانهای تاریخی دیگری است ، از جمله نبرد اردشیر با شاه کرمان مادی ، کرم هفتواد ، مهرک از فرمانروایان فارس ، تولد شاپور ساسانی ، ولادت هرمز پسر شاپور ساسانی . در این اثر همچنین از شهرهایی که به وسیله اردشیر بنا شده یاد شده است . داستان تولد

^۳ . یار شاطر ، تاریخ ایران کمبریج ، جلد سوم قسمت دوم ، ص ۷۵۹ .

اردشیر با اندک تفاوت هایی توسط کسان دیگر نقل شده است از جمله آگاثیاس و مورخین سده اسلامی همچون طبری، ثعالبی، و مسعودی. آمیختگی متن کارنامه با افسانه و شباهت داستان تولد شاپور با افسانه تولد کوروش، نشان دهنده این نکته است که شاهان ساسانی به نشان دادن همخونی خود با سسله هخامنشی تمایل داشته اند. این روایت بسیار آمیخته به افسانه است و این کار از ارزشی تاریخی این چندان کاسته که به دشواری میتوان از آن آگاهی‌هایی درباره نهادهای نظامی و سیاسی به دست آورد.

دریابی معتقد است که خسرو انوشیروان است که چهرهٔ یک پادشاه آرمانی را به اردشیر بابکان بخشید تا نتیجه اصلاحات و نوآوری‌های خود را ساماندهی و کوهمند ساختن شاهنشاهی ساسانی را به همان گونه‌ای که در دوره اردشیر بابکان بوده نشان دهد، و باز هم او می‌نویسد آنچه که در متن‌های فارسی‌میان و منابع ایرانی و عربی درباره دستاوردهای خود اردشیر بابکان گفته شده است، در حقیقت می‌تواند بازتاب تبلیغات شاهانه خسرو انوشیروان باشد تا به اصلاحات و نوآوری‌های خود مشروعیت دهد؛ دریابی درباره این متن گوشزد می‌کند که خوانندگان متن باید آگاه باشند که خسرو انوشیروان پا جای پای اردشیر بابکان گذارده و همان اقداماتی را که او برای ایران در قرن سوم میلادی انجام داده بود را خسرو انوشیروان در قرن ششم میلادی انجام داده است.⁴ بخش مربوط به قدرت گرفتن ساسانیان از بخش‌های مورد استفاده در این تحقیق بود که گرچه با افسانه همراه بوده است و اما در جای خود مفید و سودمند واقع شده است.

نامه‌ی تنسر به گئسنسب:

با ظهور اردشیر بابکان و پایان یافتن عصر اشکانی و ایجاد شاهنشاهی واحد و تمرکز سیاسی و دینی دوره‌ی نوینی از مناسبات سیاسی دینی و اجتماعی در ایران آغاز گردید. بنا به روایات متعدد پهلوی عربی و فارسی یکی از مردانی که در همراهی با اردشیر و تقویت آرمان او سهمی به سزا داشت هیریدی بود به نام تنسر نام، با تباری اشکانی و مذهب افلاطونی که مردم را به ظهور اردشیر مژده می‌داد و داعیانی به اطراف می‌فرستاد و مردم را به یاری و اطاعت از او فرا می‌خواند. چون اردشیر بیرون آمد به خدمتش رسید و یاری و تدبیر خود را به او عرضه کرد و خواهان آن شد که زندگانی خویش را تنها در راه آماده ساختن کار برای اردشیر بگذراند. پس مشاور و ناصح اردشیر گردید و چندان کوشید تا به تدبیر او و شمشیر اردشیر همه‌ی شاهان و سران و لشکریان و مردمان تحت امر او در آمدند. در میان کتاب‌هاب عهد ساسانی قدیم‌ترین کتابی که ذکر تنسر در آن آمده است کتاب پهلوی دینکرد است که از تالیفات قرن سوم هجری می‌باشد و دینکرد او را به عنوان هیربدان هیربد به معنی رییس نگهبانان آتشکده معرفی نموده است. مسعودی نویسنده‌ی بزرگ اسلامی نیز در اثر برجسته‌ی خویش مروج‌الذهب به روابط اردشیر با فردی پارسا به نام تنسر که از نژاد شاهان و منتسب فرقه‌ی افلاطونی

⁴ . Touraj Daryaei, "The Ideal king in the sasanian world: Ardashir ī Papakān or Xusrō Anōšag-rūvān?", nāme-ye Iran-e Bāstān, Vol 3, No. 1(2003), pp.33-45.